

Володимир Подрига

ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ КОБЗАРЯ З ОРЖИЦІ АРХИПА НИКОНЕНКА

Писати про геніального виконавця народних пісень Архипа Никоненка в переддень 160-ї річниці від дня його смерті – у край складно, адже молох часу стер із пам'яті нащадків не лише основні дати життя, імена батьків, дружин, дітей¹, а й значну частину творів, розповідей. Прикро визнавати, але нащадки забули про одного з визначних кобзарів Полтавщини, кончина якого, як уважав Пантелеймон Куліш, «спричинила велику шкоду українській етнографії» [8, с. 14], позаяк лише з тих уривків поглядів на життя та дум, що їх записав фольклорист від співця, «можна гадати, скільки добра приховувалось у його голові, обтяженій горем та скрутою» [8, с. 14].

Звертаючи увагу на діяльність Архипа Никоненка, вчені створили стислі довідки про його творчість. Наприклад, Василь Ємець у праці «Кобза та кобзарі» (1923), Катерина Грушевська у вступних заувагах «Збирання і видавання дум в ХІХ і в початках ХХ віку» до збірника «Українські народні думи» (1927), Улас Самчук у творі «Живі струни: бандура і бандуристи» (1976), Богдан Жеплинський, Дарія Ковальчук у довідникові «Українські кобзарі, бандуристи, лірники» (2011), використавши спогади Пантелеймона Куліша та його записи розповідей майстра пісні про себе, лаконічно переповіли подробиці біографії. Тому є потреба детальніше оглянути життєвий і творчий шлях кобзаря.

Народився Архип Никоненко наприкінці ХVІІІ століття в сім'ї малоземельного хлібороба з Оржиці, що тоді належала до Хорольського повіту Полтавської губернії.

Пантелеймон Куліш створив словесний портрет митця, з яким, як зізнавався, приятелював, зауваживши, що «Архип був надзвичайно худорлявим, мав правильні риси обличчя й

дуже приємний голос» [8, с. 7]. Описаний тип – характерний представник полтавського степу. Василь Милорадович, мовлячи про жителів Оржиці кінця ХІХ – початку ХХ століття, зазначав, що місцеві чоловіки «стрункі, високі, з прямими рисами обличчя, темним волоссям» [9, с. 361]. Звичайно, струнка людина завжди є худорлявою.

Для порівняння додамо, що іншим на вид був Остап Вересай, якого так змалював Лев Жемчужников: «Суворе обличчя виражало багато думок» [5, с. 80]. Зіставивши портрети двох кобзарів, переконуємося, що це різні типи українців, вихідців із хліборобсько-селянського й козацького станів.

За яких обставин Архип Никоненко втрапив зір залишається нез'ясованим. Проте є підстави стверджувати, що він від народження був незрячим або осліп надзвичайно рано. На цю думку наштовхує зізнання співака, який зазначав, що не бачив, «чи чорні крила в орлів» [3, с. 38]. Видюща людина, яка живе в степовій зоні Полтавщини, де цих птахів водиться чимало, повинна була б запам'ятати їхню характерну ознаку. Принагідно звернемо увагу на думки Остапа Вересая про власне каліцтво, що підтверджують висунуту гіпотезу: «Мені було год² чотири; коли б я осліп більшим, тоді б і знав, що таке сонце та огонь; та яке воно – красно або жовте; а то я нічого не знаю» [5, с. 79].

Із раннього віку в оржичанина проявилася музична обдарованість, адже, як пригадував згодом, ще дитиною міг одразу ж відтворити почуте: «Я такий був змалечку, хто³ раз хай проспівася, то я й перейму» [12, с. 8]. Ця особливість свідчить про добре розвинену пам'ять, потяг до прекрасного, природний артистизм. Додамо, Остап Вересай дещо довше заучував пісні, зізнаючись, «що почую разів зо два, то вже й заспі-

¹ Доньку Архипа Никоненка від другого шлюбу звали Євдокія, народилася близько 1850 року, була його поводитирем. У кобзаря був син від першого шлюбу, який народився близько 1840 року; спершу був поводитирем батька, згодом наймитував.

² Тут і далі збережено колорит мовлення кобзарів.

³ В оригіналі – що.

ваю» [5, с. 80]. Ця особливість спростовує думки Олени Пчілки про тотожність цих співаків.

Помітивши талановитість сліпого земляка, оржичани порадили батькам віддати сина в науку до полтавського музиканта, який мандрував краєм у пошуках приробітку. Це був єдиний вихід для незрячого, адже з часом він міг здобути спеціальність та заробляти на прожиття вмінням виконувати пісні, грати на кобзі, лірі, бо до хліборобської праці був непридатним.

Кобзарському ремеслу майбутній митець навчався на початку XIX століття в невідомого майстра. Про ті роки суворого вишколу оповів так: «Ото добре було, як ми покірні були: що нам скаже (наставник – В. П.) на глум, а ми беремо на ум... Посадить було коло себе... так як оце сидить, так і я сяду. Хоть і не гаразд було слухать, а тепер і те добре, і тим заробиш копійку. Чи скаже що, чи ні – терпиш...» [12, с. 13–14]. У цих спогадах утілено такі риси характеру Архипа Никоненка, як витримка та покірність, схильність до навчання й уміння запам'ятовувати інформацію, завдяки яким йому вдалося отримати право бути кобзарем, сформувати упевненість у завтрашньому дні.

На початку музичної кар'єри, що припала на 20-ті роки XIX століття, Архип Никоненко мандрував Полтавщиною. Граючи для простолюду, набував майстерності; спілкуючись із досвідченими співцями, удосконалював уміння.

Однак із часом кобзарям було заборонено вільно переходити з місця на місце, тому музикант осів у рідному селі. Ось що пригадував про часи волі: «Перше було нашому брату добре: як узяв палицю да струмент, то й пішов собі куди хоч; ніхто не питав, хто ти такий і звідки. А тепер, то вже за свій стан не ходи, а то за калавуром приставлять» [12, с. 8]. Обмежуючи переміщення незрячих співців, царсько-російська окупаційна влада не давала можливості поширюватися на значні території важливій для нашого народу інформації, стримуючи тим самим стихійний масовий супротив, що міг виникнути (й виникав!) у середовищі поневоленого селянства.

До середини XIX століття змінився й уклад життя кобзарів. Припиняючи мандри, вони позбавлялися допомоги співвітчизників, тому одружувалися, вели господарство, а іноді через домашні клопоти полишали улюблену справу назавжди. Про осілий спосіб життя майстрів пісні Полтавщини оповів і Архип Никоненко, зазначивши: «Тоді не було сього, щоб женитьця, абощо: наш брат увесь вік ходив ситий і вкритий. А тепер хіба в свою хату сховається...» [12, с. 8–9]. Землеробство, сім'я відволікали від творчості. Але тепер митець міг не турбуватися

про несталий заробіток, а члени родини при недороді були певні, що господар, узявши до рук музичний інструмент, зможе їх прогодувати.

Перебуваючи в тривалих мандрах, Архип Никоненко не назбирав достатньої суми грошей для купівлі хати та присадибної ділянки, тому, одружившись близько 1840 року, мешкав у приймах в Оржиці. Невдовзі придбав садибу. Утішався подружжям, яка, як зізнався згодом, «була добра людина» [12, с. 9], уміла вести господарство, давала лад заробленому, дбала про нього та сина: «При тій жінці одних сорочок із тридцять нажив. І не питав, і не знав, де вони і скільки. Скажеш тільки було: «Дай білу сорочку», – вона знайде й дасть» [12, с. 9]. Мовлене – промовисте свідчення не лише матеріального благополуччя сім'ї митця, а й соціалізації сліпого, ідентифікації його як господаря, який турбується про достаток рідних.

А втім у шлюбі кобзар був нещасливим: перша дружина рано померла, завдавши йому сердечної туги; а друга не переймалася господарством, пиячила, бездумно витрачала зароблені кошти. Про своє бідування на схилі життя він так оповів Пантелеймонові Кулішу: «А це вже ледащо! Поки сижу дома та стережу, то й ціле, а скоро горілки вкинув або одлучивсь, так усе й переводить. Сорочок із тридцять було – усе попропивала, тощо. Оце чвертку солі купив, то за неділю й нема... От і тепер уже шість неділь нема... А тепер знов прителішуєтця до мене. Прийшла оце вчора... Прийде та овалашить щонебудь, та й піде. Сижу сам собі в хаті, граю-граю – ніхто не слухає. Хіба віжечки, верьвовочку звить унесе. А тепер, як одробилась у полі, до й того немає» [12, с. 9–10]. Виживаючи в складних умовах, заробляючи на прожиття не лише співом, а й посильною для сліпого працею, зокрема суканням мотузків, митець дбав про примноження майна, достаток родини, підтверджуючи власний статус господаря.

Прикрощів Архипові Никоненку завдавали й односельці. Так, один земляк викрав у нього харчі. Чимало часу, сил він потратив для виявлення злодія: «От, як о святому Миколаї... дай, Боже, дождать на той год... украдено в мене не багато – пуд три сала! Давай я ськать, давай ськать, – людей поїть та випитувать; бо так нельзя: дурно ніхто не признаєтця... Послідні тенетки розобрано... От і найшов. Так він хату та город продав, та міні й заплатив...» [12, с. 11]. Добре знаючи психологію землеробів, умів із ними ладнати, вирішувати справи на свою користь. Сусіди-християни мали б безкорисливо допомогти незрячому відшукати крадія, проте степова людини – потайна, стримана, зайвого

не скаже, навіть якщо й знає, тому їй краще догодити, підпоїти спиртним, адже відомо, «що у тверезого на умі, те в п'яного на язиці». Скористався народною практикою й Архип Никоненко... Як переконуємося, кожен з оржицьких селян дбав про власну вигоду й був типовим індивідуалістом, сповідуючи принципи «моя хата скраю», «твої проблеми, то твої й клопоти».

Мудрість, розважливність музиканта проявлялись і в інших різноманітних життєвих ситуаціях. Він до дрібниць проаналізував ситуацію з покражею конопляних мичок, намагаючись не скільки відшукати злодія, як зрозуміти його дії: «Хто ж се в мене їх (мички. – В. П.) підчистив? <...> Воно й бере, да не заразом, а потрошку. Видно, бере, да не дурень – розумніший: щоб я й не пізнав ще. Саме менше, а жміль шість пропало...» [12, с. 11]. Виявляючи крадія, Архип Никоненко спирався не на християнський постулат всепрощення, а традиційні уявлення власника, тому вважав, що винного варто покарати, щоб не прагнув чужого в майбутньому: «Ой сукиної шельми собаки необашної! Коли б мині його піймать да провчить – воно б тоді одсахнулося» [12, с. 11]. У цьому висловлюванні власницький світогляд хлібороба пересилує православне вчення про пробачення гріхів. Діяльне викорінення зла – ось шлях до гармонії в локальному сільському середовищі.

Напружене життя Архипа Никоненка не сприяло творчості, а віддаляло від земляків. Прибитий горем, нуждою, залишений рідними (дружина жила в старшої доньки, син перебував у наймах, бо «наняли за подушне» [12, с. 12], донька була малолітньою), без змоги пересуватися самотійно, оскільки не мав поводитирів, поступово ставав відлюдьком.

Односельці сторонилися його, вважаючи злостивим, адже, як пригадував сам, «люде сердитим мене роблять. „Сліпий, – кажуть, – та сердитий”» [12, с. 12]. Це суб'єктивне сприймання краями зовнішності митця є упередженням. Насправді він мав сумирний м'який характер, не міг постояти за себе, нікому не завдавав шкоди. Основною рисою вдачі була безмежна витримка, про яку оповів так: «Ось осталась оця Явдошка; п'ятий годок... Мале, та як що грубе скажеш, то цілий день і немає. Воно й тут буде, два ступні од мене, та не озветця. Треба й тут терпіть...» [12, с. 12]. Вона виробилася не лише під впливом умов сутужного життя, а й була за своєю від працьовитих предків, які, виживаючи в скрутні від недородів, природних стихійних лих, війн, уважали, що «Бог терпів і нам велів», бо ж «терпіння і труд усе перетруть».

Часто кобзар зазнавав насилля від молодших старців, котрі, як оповідав, «попавши нашого брата на шляху» [12, с. 13], могли побити. Також страждав від бешкетів поводитирів, власного сина: «Перше год двадцять чужих наймав, щоб водили; ну, а вони не були такі, як свої. Хлопець було мій у рів у такий увопре, що стану – сажень косовий, та й рукою не достану» [12, с. 12]. Зазначимо, що Остап Вересай був антиподом Архипа Никоненка, адже відзначався вольовою та крутою вдачею, запальністю. Так, наприклад, як зізнавався Льву Жемчужникову, вдарив міхоншу «для його ж пользи» [5, с. 80].

Дотримуючись корпоративного статуту, Архип Никоненко брав на навчання юнацтво. Однак послідовників, молодших незрячих, уже не цікавили думи. Про це він із сумом розповів Пантелеймону Кулішеві: «Тепер, бачте, малі старці настали – нічого не тямлять. Стань його вчить, то воно й слухать не хоче. «Се, – каже, – все брехня. Ваші панотці брехали, і ви брешете» <...> Яка ж воно брехня, коли воно так іменно було? а вони не тямлять, та ще й нас, собивають... А тепер прийде до тебе вчитьця... Як же його вчить, коли воно?..» [12, с. 13]. Страждаючи від невдячності виучеників, пригадував старших кобзарів, наставників, якими дорожив, уважаючи їх «видатними, називаючи своїх сучасників малими» [12, с. 14]. У викладеному вище виявляються такі риси характеру оржицького співця, як повага до старших, шанобливе ставлення до маститих майстрів, а також і риси самоприниження.

Останні роки життя Архипа Никоненка провів у скрутні, нарікаючи, що земляки перестали цікавитися його творчістю. На початку 1850-х років різко знизився інтерес до так званих старосвітських пісень. І це був початок тотального занепаду дум в українському суспільстві XIX сторіччя. Закріпачення витрувало етнокод воїна. Селяни, кинуті в рабство, складали та виконували нові твори, у яких знаходили відгомін реалії нового злиденного і безправного життя.

Маючи живий природний розум, аналізуючи своє становище, Архип Никоненко вивчав смаки й уподобання краян, а тому зрозумів, що минули часи ностальгії за Козаччиною, Запорожжям, адже більша частина тих, хто їх пам'ятав, вимерла, і співакам не було на що сподіватися, оскільки нащадки воїнів, заклопотані хліборобською працею, панщиною, окуті кріпацтвом, вже не виявляли інтересу до дум, у яких бринів відгомін минулої слави «прадідів великих» (Тарас Шевченко). Ось що оповідав про це сам митець: «Отакі старці колись бували (казав Архип, проспівав свої думи, киваючи сумно го-

ловою (слова Пантелеймона Куліша – В. П.), таких співали; так і люде їх любили! А тепер йому співай, а воно й не слухає. Бувало, в кого є снага, обійде чи двадцять хат, чи тридцять, а послі вернетця додому: «Запряжи, хлопче, коня, от до такого поїдь, до такого поїдь; там міні обіщали». Поїде хлопець, так повен віз усього набере» [12, с. 42–43]. Залишалося лише сумирно чекати на покращення становища, зберігаючи пам'ять про минулий добробут, згуртовану та міцну родину.

На схилі літ Архип Никоненко не міг заробляти на прожиття, адже був немічним. Проте, не маючи іншого виходу, співак не сидів склавши руки, а намагався виправити становище, подолати труднощі посильною працею. Він часто міркував над своїм нелегким життям і так висловився про невизначене майбутнє, що чекає на нього: «Бог його знає, до чого мене Бог доведе. Як не зароблю, то лежатиму, поки й опухну. На Бога надійся, а Бог нічого не дасть. Правда, воно й сказано, що, каже, роби, небоже, то й Бог поможе...» [12, с. 11–12]. Перебуваючи в стресі, не бачачи виходу зі скрути, покладався на власну працю, якою займався повсякчас, стверджуючи, що «я завжди в роботі» [12, с. 10], а також сподівався на милостиню земляків, яким дякував за допомогу: «Поздоров, Боже, мир – пропитає мене» [12, с. 10].

Нестатки, самотність та гіркі думи спричинили депресію. Єдиною розрадою Архипа Никоненка в цей нелегкий час стала музика, що додавала сил, упевненості, відволікала від негараздів: «Про все мені байдуже, а кобзи якби на неділю не було, так я і гори топлю. А за жінкою байдуже. Іноді і вночі встаю – граю собі, граю...» [12, с. 13]. Ось так поволі згасав народний талант, адже його твори вже не були популярними в сучасному йому українському суспільстві.

Репертуар Архипа Никоненка складали козацькі («Дума про козака Голоту», «Дума про бурю на Чорному морі», «Дума про втечу трьох братів з Озова») та побутові («Дума про вдову та трьох її синів», «Дума про сестру і брата») думи. Їх від нього записав та опублікував у першому томі монументальної праці «Записки о Южной Руси» (1856) Пантелеймон Куліш. Проте це лише десята частина з тої духовної спадщини, яку пам'ятав митець.

Свого часу Архип Никоненко був одним із найкращих майстрів-віртуозів виконання народних дум. Пантелеймон Куліш звернув увагу на манеру виконання ним музичних творів, зазначивши, що кобзар «співав дуже повільно, тому що, окрім роздумів у слух, кивань головою

й глибоких зітхань, іноді був сильно розчулений змістом пісні; голос його дрижав усе більше й більше, і насамкінець ридання перервало на декілька хвилин спів і музику» [8, с. 7–8]. Виконуючи народні твори, талановито імпровізував, підкреслюючи паралелями з них злободенні проблеми, що хвилювали його та слухачів. Він часто коментував проспіване, адже, як указав Пантелеймон Куліш, «мав ту особливість з-поміж співців, що часто зупинявся посеред співу і, перебираючи струни, використовував проспіване до свого становища, або добував із пісні мораль і доводив її практичними прикладами» [8, с. 7]. Майстерно граючи, кобзар удався до розмислів, виявляв власне ставлення до проспіваного, висловлював погляди на родинні стосунки, славу, волю, милосердя, міркування стосовно мінливого світу тощо.

А ось що пригадувала про спів Архипа Никоненка Олександра Куліш: «Цей, уже розладнаний, тремтячий, але чистий, голос здавався здалеку ще кращим і меланхолійнішим. Я часто йшла в райську долину і слухала його, сидячи на пагорбку. Чулися ридання, скарги, – супроводжувані грою кобзи. Деякі з його слухачів плакали...» [7, с. 35–36]. Як переконуємося, в пісню кобзар вкладав усього себе, а майстерним виконанням проникав у найпотаємніші закутки душ згорьованих оржичан, намагаючись очистити їх від намулу буднів, негараздів, проблем.

Іншою була манера співу Остапа Вересає, який переривав пісню грою на бандурі й не плакав. Цю особливість помітив Лев Жемчужников, зауваживши в примітці до записаної від нього думи «Про сестру і брата» таке: «Де я ставлю крапки, там бандурист зупинявся і брав акорди або грав мовчки. Чим більше крапок, тим довше продовжувалася мовчанка і була лише гра на бандурі» [5, с. 75]. І лише один раз музика зупинилася, пояснюючи.

Натомість у думі «Про сестру та брата», яку виконував Архип Никоненко, наявні його непоодинокі роздуми [3, с. 25, 26, 27]. Ці зауваження розкривають творчу натуру митця, виявляють характер, світогляд, переконання, а також вкотре спростовують думки Олени Пчілки про нереальність Архипа Никоненка, його тотожність Остапові Вересає.

Живучи в складних умовах трансформації світогляду співвітчизників, митець змушений був пристосовуватися, змінювати засоби праці. Серед народних інструментів, якими користувався, виокремлював ліру, вважаючи, що за допомогою її дзвінкого звучання можна краще передати настрої того твору, який виконував, розчулитися самому й розтопити серця слу-

хачів, а відтак отримати значно більшу плату за працю. На той час це було поширене явище, коли кобзар відкладав бандуру та грав на лірі. Так, Василь Горленко зафіксував розповідь Івана Крюковського (Кравченка) про лірників: «То ті, що з лірою, – то він сяде серед ярмарку та грає, та голосить, то люде його і слухають; а то співай дві чи три, – а тобі достанеться ота копійка або дві! Люде старих пісень і не слухають...» [1, с. 485].

Однак Архип Никоненко не був меркантильний, а дбав про вдосконалення майстерності, орієнтуючись на смаки публіки. Його вибір музичного інструмента Пантелеймон Куліш пояснив так: «Він акомпанував собі на *лірі* (письмівка першоджерела – *В. П.*) (вид скрипки з трьома струнами, із колесом всередині замість смичка, як у петербурзьких савоярів). Спершу він грав на справжньому національному інструменті українських співців, на *кобзі*, або *бандури* (письмівка першоджерела – *В. П.*); але з недавнього часу замінив бандуру на ліру, вважаючи, що ліра голосніше голосить і що тому на ній можна грати під час весіль, де, як відомо, у простолюду завжди буває шум і гам, що заглушає тихе рокотання струн бандури» [8, с. 7]. Ця особливість ще раз підкреслює вправність оржицького майстра пісні, який добре розумівся на специфіці музичних інструментів, знав хід свят, а тому обирав найоптимальніше знаряддя праці, щоб співом та грою догодити землякам.

Не пересиливши смутку, не здолавши самотності та злиднів, Архип Никоненко помер 1855 року в Оржиці, де й похований. Місце останнього спочинку невідоме.

Література

1. Горленко В. Бандурист Иван Крюковский (текст девяти дум, с биографической заметкой) / В. Горленко // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 481–518.
2. Грушевська К. Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку / Катерина Грушевська // Українські народні думи. – К. : ДВУ, 1927. – Т. 1. – С. XIII–CCXX.
3. Думи Архипа Никоненка [записав П. Куліш] // Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 14–42.
4. Ємець В. Кобза та кобзарі / Василь Ємець. – Берлін : Українське слово, 1923. – 112 с.
5. Жемчужников А. Мои воспоминания из прошлого. Вып. 2 : В крепостной деревне 1852–1857 гг. / А. М. Жемчужников. – Л. : Издание М. и С. Сабашниковых, 1927. – 240 с.
6. Жеплинський Б. Українські кобзарі, бандуристи, лірники [енциклопедичний довідник] / Б. М. Жеплинський, Д. Б. Ковальчук. – Львів : Галицька видавнича спілка, 2011. – 316 с.
7. Куліш О. Жизнь в одном селе / А. Нечуй-вітер // Основа. – 1862. – № 8. – С. 29–46.
8. Куліш П. [Про Архипа Никоненка] / [Без підпису] // Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 7–8, 10, 11, 14.
9. Милорадович В. Степная Лубенщина. Глава 2 : Южная степь. Оржицкая волость // Киевская старина. – 1904. – № 3. – С. 348–382.
10. Митці України [енциклопедичний довідник] / [ред. А. В. Кудрицький]. – К. : «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1992. – 848 с.
11. Пчилка О. Письма к Остапу Вересаю П. А. Кулиша и А. М. Жемчужникова / О. Пчилка // Киевская старина. – 1904. – № 2. – С. 212–518.
12. Розповіді Архипа Никоненка про себе [записав П. Куліш] // Записки о Южной Руси [издал П. Кулиш]. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 8–14, 42–43.
13. Самчук У. Живі струни : бандура і бандуристи / Улас Самчук. – Детройт : Видання Капели бандуристів імені Тараса Шевченка, 1976. – 468 с.

